
EL SISTEMA D'ESP AIS LLIURES

Rosa Barba i Casanovas
Arquitecta

Desenvolupar el paper que tenen els espais lliures en el planejament d'una ciutat és atractiu perquè permet introduir algunes qüestions clau per debatre alguns dels propòsits d'una figura per a l'ordenació territorial de les més importants en el nostre marc actual.

El planejament municipal se situa, en la definició de l'estructura urbana i la qualitat morfològica de la ciutat construïda, a l'altura que tenen o haurien de tenir els espais públics urbans. També, i aquesta no és una qüestió menor —especialment avui—, fa front, condiciona i permet, directament o indirecta, l'establiment de gran part dels factors ambientals. Conté, per tant, com a conjunt d'espais —hauríem de dir «lliures d'edificació»— no només els elements que defineixen l'espai públic per l'ús, sinó també els espais de la vegetació, encara que no tots.

Hem treballat per desenvolupar l'estudi que se'ns ha encomanat, amb els documents que ens ha fet arribar l'organització dels diferents plans, i en relació amb aquests documents, les conclusions que puc presentar —cosa que faré al final— són relativament senzilles. Cal dir, si més no, en canvi, que les diferents realitats territorials i les aproximacions, metòdicament diverses, de cada grup de tècnics en la definició del planejament de cada municipi han permès verificar el pes de la pregunta sobre els espais lliures i ajudar-nos a buscar una manera de formular el debat que aquest tema avui suscita, quan el paisatge, estant present com a realitat des de sempre, enceta altres aproximacions al projecte i també a la planificació de l'entorn i, per tant, del medi ambient.

Considerant els diferents arguments que des de les teories i pràctiques més habituals estem acostumats a sentir, em permetran una primera excepció: aquí parlaré dels espais lliures com a sistema, i no veient-lo directament des de les tipologies o l'estructura dels elements que el formen. El sistema d'espais lliures serà vist com aquell sistema que dins la configuració urbana suma dues condicions espacials específiques: en primer lloc, és el que acull una quantitat major de vegetació i,

en segon lloc, és el que agrupa una diversitat tipològica més important d'espais, públics i privats, sempre «no edificats» i, per tant «visibles», encara que «no trepitjats» sempre, per tots.

Tant és un espai lliure una plaça urbana, com el voral —amb gespa o no— d'una autopista, o l'andana central d'un passeig. Però, paradoxalment, un argument clàssic de l'urbanisme fa referència al sistema d'espais lliures com un «espai» controlat en el planejament des de l'estàndard. És possible, adequat o fins i tot necessari controlar un espai com aquest, així?

La primera dificultat neix en valorar el que s'està fent quan, en el planejament d'un municipi, només es pretén complir aquest estàndard en dissenyar els espais lliures. La frase «y el resto verde» en el projecte de tants plans dels anys seixanta, comentari entre irònic i desencisat sobre aquest sistema, molts cops només amaga una qüestió que hauríem de considerar encara pendent: la traducció espacial de l'estàndard en què? No oblidem la sorpresa en molts mitjans per la qualificació que va fer el Pla General Metropolità (PGM) de 1974 de l'andana central de la rambla de Catalunya de Barcelona com a «espai verd».

Què és conceptualment un espai lliure? Aquesta pregunta ens interessa. En el planejament d'un municipi, no garantim, entre altres qüestions potser menys importants, la qualitat i l'especificitat del que és l'espai de tots?, d'allò col·lectiu en cada territori?, del que és públic i general? No té sentit ordenar el territori si no es preveu aquest objectiu. De la mateixa manera que no té sentit considerar un medi ambient al marge d'aquest territori. Cada medi i cada sistema d'espais lliures és específic, òbviament.

En aquest sentit, l'espai lliure és seminal. És aquell espai de tots perquè tots el veuen. És, doncs, ple de significats i és imprescindible per entendre què és i què conté la forma de la ciutat construïda. D'altra banda, l'espai lliure, pel fet de ser un espai sense edificació, s'apropa o sembla fer-ho, al que anomenem territori natural. Ens enfronta, per tant, a la pregunta més complexa: com servir els interessos de la comunitat que demana alhora aixopluc i resposta a les condicions que el medi natural posa per a la seva protecció? Diríem avui que planteja com conrear un desenvolupament sostenible. Els arguments que sabem fer sobre el territori són directament derivats de la intervenció humana, però no corresponen també a la problemàtica d'un medi? No se segueixen desbordant les rieres? No hem de seguir podant alguns arbres?

Em sembla apassionant, doncs, considerar les formes de la ciutat des de les formes de l'espai lliure i voldria aportar-ho com a argument central per adonar-nos que la forma no és un tret accessori, una «decoració» afegida a les condicions raonables que posem al disseny dels llocs, al que anomenem funcions en una lectura programàtica. La forma de la ciutat és vista aquí com una solució específica d'ordenació del sòl, que resol un compromís i que és, o hauria de ser, d'una banda, un diàleg entre els interessos d'una comunitat social i la suma d'interessos individuals que estan permetent construir les ciutats i, de l'altra, les condicions de partida naturals, artificials, en definitiva, geogràfiques que un determinat lloc té.

El resultat sobre el territori hauria de ser —avui especialment— una ciutat sostenible, però això no es produeix si no hi ha complicitat per resoldre la tensió entre dos factors: el medi i la intervenció en el passat i el present.

Aleshores, si aquesta és una qüestió recurrent, què hi ha de nou?, per què ens sembla tan important reformar la ciutat que avui tenim? i, en especial, —ja que parlem d'això— pel que fa als espais lliures? Doncs pel mateix fet que, en general, si ens preguntem ara sobre les morfologies urbanes emergents darrerament, diem que aquesta és una ciutat dispersa, configurada de manera discontinua. I sobre la forma com a espai social i sobre el sistema d'espais lliures com a expressió del medi, aquesta ciutat de la suburbanització —com en diuen els americans— i de les perifèries —com en diem a Europa— comporta problemes específics.

En aquesta ciutat les qüestions de la forma en comporten, entre d'altres, una de principal: és una ciutat difícil de recordar, difícil de presentar en imatges constants, permanents, d'identitat pels llocs que conté. I com podem fer-nos nostra una ciutat que difícilment recordem? Com pot ser un vehicle de comunicació social, o un espai de tots, un espai construït sobre la base de tantes —i tants cops— mínimes operacions, que s'afegeixen al territori?

Des de l'urbanisme, aquesta construcció s'ha fet des de sempre aplicant geometries, abstraccions de la forma, eines d'implantació de la construcció urbana que s'han fet més «aterritorials» del que estem acostumats a reconèixer. Les quadrícules dels eixamples, els eixos barrocs, la mida de les illes o la descomposició parcel·lària de la ciutat jardí es recolzen en models que consideren l'orientació, l'adaptabilitat topogràfica... però, tot i la brillant qualitat d'alguns projectistes, aquests paràme-

tres i altres de més fins, com ara l'amplada del carrer, han estat menys considerats quan s'apliquen quotidianament del que potser se suposa en la teoria.

Hi ha també altres qüestions que ens parlen del territori que ens sosté com a entorn, com a medi ambient, tal com n'acostumem a parlar a casa nostra, ara. Els models de construcció de la ciutat jardí, de la relació entre casa i bosc o camp, no haurien de ser diferents al nord i al sud d'Europa, si més no considerant el clima? Tindríem la mateixa tensió en els incendis forestals a la regió mediterrània si no hi hagués tantes urbanitzacions dins del bosc?... Com cal plantejar els tallafocs?

Considerar tot això ens dóna diferents aproximacions a la idea d'espai lliure: la primera és la que fa referència a aquest espai com a territori de l'ecologia i, en molts casos, el considera definit només des de la vegetació; la segona, —que no és menor—, la de l'urbanisme, el veu com a espai de vida urbana. La tercera —tampoc oblidable—és la que el veu com a objecte principal per a la gestió territorial, quan des de l'aire podem llegir un mosaic en què la presència o absència —i les formes— de la coberta vegetal ens permeten pensar en els diferents graus de naturalització dels sòls.

La primera lectura s'il·lustra quan reconeixem que, en general, el projecte d'un carrer corredor, o d'un sistema d'arquitectures flexibles, com a exemples de teixits urbans, no es fa gairebé mai pensant en un lloc com a espai de l'ecologia.

La segona mostra que en els espais de la vida urbana només ara es comença a considerar la vegetació com un element amb altres valors que els que són pròpiament escultòrics, acompanyant la definició de l'espai social o competint-hi.

La tercera hauria de permetre avançar sobre el que ens expliquen la geografia física i la ciència del paisatge quan ens presenten el territori com un fet complex, per al qual, però, no donen claus de projecte que vagin mes enllà de justificar, per exemple, la localització de les poblacions.

Fent balanç, tenim situacions en el medi físic que ara mateix presenten problemàtiques extremes: els càmpings que desestructuren grans trams de territori agrari o els conflictes de l'aigua en les rieres del Maresme, etc., com a exemples. I alhora busquem paràmetres d'imatge de la vida col·lectiva, les fotografies de Manolo Laguillo, per exemple, que

se superposen però no resolen una imatge col·lectiva de la ciutat. Ens preguntem amb insistència: quin és el territori de l'urbanisme? I en aquest «territori d'avui», com a metàfora de les disciplines implicades en el seu coneixement i gestió i com a espai-entorn-medi, estem obligats a crear i a establir un diàleg de contraris, entre els qui l'han vist des de sempre com a objecte de la petjada humana i els qui consideren el medi, subjecte, en la definició de l'entorn que ens envolta.

En definitiva, el que ha intentat la construcció humana —i urbana— del medi ha estat sempre canviar les determinacions que la natura presenta. Margalef diu que l'home interfereix en el procés de transferència energètica de la natura —que és fonamentalment vertical— amb el transport horitzontal d'energia, per escapar al seu determinisme i que, en fer-ho, introdueix un residu que «marca» la petjada humana.

Però, oposant-nos a les determinacions del medi, hem construït alguna cosa més. Hem fet ciutats, jardins, passeigs... hem fet visible la cultura en els llocs, hem acumulat informació, com també diu Margalef. Molts cops hem fet reeixit aquest diàleg entre home i natura, en un espai construït que difícilment podríem dir ara si és natural o artificial. Què hi ha de natural en els horts?... Què hi ha d'artificial en l'arbrat urbà?

L'espai lliure és el lloc privilegiat on es produeix aquest diàleg. També en les formes i els intersticis de les arquitectures que la ciutat provoca sobre el territori. Aquest és alhora un objectiu de la planificació i del projecte de la ciutat i del paisatge. Però la lògica del medi és complexa, com ho és el comportament dels grups socials. I en la ciutat hem de resoldre en un mateix espai els dos comportaments, en un mateix lloc hem de donar un paper als dos protagonistes i aquest espai és l'espai lliure, subjecte als factors ambientals i a les accions humanes de transformació.

Mirem-nos un carrer corredor. Té una mida, permet uns usos, està orientat d'una manera concreta i, per tot això, dona condicions ambientals als edificis que s'hi recolzen; mostra un cert espai des de la seva visibilitat i té, doncs, una significació i alhora crea condicions específiques per al desenvolupament de la vegetació. Quan sota el carrer corredor proposem un aparcament, si no cuidem la presència de terra en el subsòl on volem arbres, no podrà haver-n'hi mai. Podríem presentar altres exemples. Les condicions geomètriques d'àmbits que es fixen en el planejament defineixen condicions físiques i, per tant, subjectes a lectures visuals i també ambientals.

I per això mateix el sistema d'espais lliures no és un sistema qualsevol de la ciutat. Té la promesa de les situacions que es donaran en el futur. Perquè, efectivament, els processos del medi físic es produeixen a un ritme i una cadència que diríem que són previsibles, mentre que en la construcció de l'entorn, direm que l'objecte de la planificació és controlar la transformació. I això, tot plegat, ens porta a una altra consideració pel que fa a la gestió territorial: com anticipar, conrear allò col·lectiu, sense bloquejar el que hauria de ser particular. Per això considerem dos trets d'identitat del paisatge: els horitzons que defineixen els espais territorials i els elements que els mostren i permeten establir-ne l'ús, com són les carreteres, els camins i els carrers. Ambdós estan compromesos amb l'espai lliure. El primer ens apropa al lloc com a paisatge, el segon ens ha servit fins ara per explicar-nos l'estructura d'una ciutat.

Sobre el primer tret podem dir que hi ha una «escala» de lectura del territori de certes unitats de relleu, que es reflecteix en els noms de les comarques que coneixem: valls, riberes, planes i conques, com a unitats geogràfiques recognoscibles. Sobre el segon, és clau considerar que aquest sistema està directament integrat en els espais lliures, perquè és el que permet percebre el que és col·lectiu i articular-ho amb el que és individual. És clau, a més, perquè en aquesta articulació se supera el paper del sistema viari com a infraestructura, i se li dona el valor afegit, cultural i social, que la percepció dona als llocs.

Els problemes que avui tenim sobre aquest sistema, en ambdós àmbits, són clars en alguns aspectes. En l'àmbit del disseny de l'espai públic, quan treballem en edificació oberta o de blocs flexibles, no és el sistema viari el que determina la forma de l'edificació i, per negatiu, tanca i defineix l'espai públic. La falta d'identitat d'aquests espais, que durant tant temps es va atribuir a això, s'ha resolt en molts casos amb arguments de projecte que es recolzen en les topografies, els ritmes dels elements, les emergències visuals... com ara els espais públics de la Barcelona recent, però també de moltes de les ciutats actuals.

D'altra banda, el sistema viari que durant tant de temps es va mantenir enganxat a terra, s'ha escapat d'aquest lligam, salta sobre les topografies amb els viaductes i flota sobre el sòl, en tant que està protegint infraestructures de serveis d'urbanització, tan importants com el trànsit mateix que hi va donar lloc. Ens preguntem a vegades on és la cota zero que ha donat la pauta dels edificis en les ordenances en relació amb aquest sòl.

Per tant, el sistema viari no es recolza en el territori ni el reconeix, fet que havia estat tradicional, ni són essencialment els carrers els que ara controlen les nostres imatges interiors dels espais urbans. El sistema viari ens deixa a mig camí a l'hora d'explicar-nos la ciutat.

Aleshores, en aquest context, podem pensar en el sistema d'espais lliures com en una alternativa que ens expliqui la ciutat interior i el seu paper en el territori de manera més globalitzadora?

Els espais lliures considerats en conjunt mostren la ciutat interior i, per la seva condició d'espais buits, enllacen directament amb les formes del relleu que defineixen també els llocs. Connecten, per dir-ho així, les topografies naturals amb les artificials de la construcció de la ciutat, i completen la possibilitat d'una lectura contínua dels paisatges, dins la ciutat, a fora, entre la ciutat i el camp. Permeten relacionar la consideració tectònica del lloc geogràfic amb la forma de la ciutat.

El riu a París; el mar, els dos rius i la serra a Barcelona, per exemple, defineixen uns trets geogràfics amb què la ciutat compta per definir la seva forma global. Els grans elements de l'espai públic solen respondre a aquesta geografia i es complementen amb un conjunt d'elements d'un altre àmbit, que creen la forma interna de la ciutat, que donen una lectura «domèstica» del fet urbà.

Aquests segons elements no es recolzen tant en la geografia i ho fan més en la forma en què cada ciutat vol construir els seus teixits. Són els espais públics que la ciutat es dona a si mateixa per fer-se un espai social, un espai de la cultura. Ajusten la «pell» del relleu redissenyant les micro-topografies i recolzant-se, en canvi, en els grans trets geogràfics. Reconeixen l'acord d'allò construït i allò «vegetat» amb la topografia del lloc, mostrant o reforçant, gairebé sempre, els elements geogràfics —el riu, el mar, la serra— i els ofereixen com a resposta una «manera de fer ciutat».

El sistema d'espais lliures permet sempre aquesta doble lectura. La de l'ajust a una realitat topogràfica major, que pertoca a la descripció del lloc per la geografia física, i la que correspon a la topografia menor interna, dels espais lliures que corresponen a «cada estil» de ciutat, a cada història de la construcció urbana; al segell de cada manera de gestionar-se el propi espai que ens hem de donar en la història.

La qüestió, avui, és que hem arribat a la conclusió que per resoldre aquest sistema d'espais lliures no cal recolzar-nos, i molts cops no ho

podem fer, en els models teòrics de les formes i els teixits urbans «abstractes» que, internament o des de la geografia, la ciutat i la disciplina urbanística ens mostren. Els intersticis entre ciutat i camp en les perifèries, els «bocins de territori» a l'interior de la ciutat ofereixen un conjunt d'oportunitats que permeten construir un model intermedi, que cus ciutat i territori, natural i construït.

Vist així, el sistema d'espais lliures ens mostra l'estructura que suporta aquest fet complex que és la ciutat d'avui, probablement amb més fidelitat del que ens mostra el sistema viari, que durant tants anys ha servit tan bé per explicar-nos com és la nostra ciutat.

Fet aquest repàs general, anem a un comentari breu sobre els casos analitzats.

A Manresa, l'anàlisi del sistema viari tradicional contraposat amb la potent geografia en què la ciutat es recolza, dona arguments al que s'ha dit. La ciutat històrica busca treure del lloc l'oportunitat de localització sobre el riu i s'hi superposa. Els espais lliures principals segueixen el Cardener i afirmen la presència del riu subratllant-lo amb una seqüència que el pla reconeix, dibuixant una estructura per a aquest sistema «general», dependent de les traces de l'aigua. Pel que fa al sistema dels espais verds urbans interiors, com a tantes ciutats històriques podem reconèixer un nucli interior, sense gairebé espais verds, i una corona exterior on les exigències de la ciutat contemporània han reeixit en augmentar la presència del «verd urbà» per a la construcció de la ciutat.

A Mataró podem veure com l'organització de l'espai lliure adquireix una lògica que vol ser compartida per la ciutat i el camp. Són les rieres, les que defineixen el lloc, el front marítim i els contraforts de la serralada, que a partir de les rondes comencen a posar condicions topogràfiques. A Mataró els espais lliures neixen clarament del fet de respondre, amb tensions majors i menors, a aquestes geografies determinants, però el més innovador és com es respon, en el territori humanitzat de les hortes, al tractament de no urbanitzable: entenent-lo com el veritable protagonista d'una altra història de «l'espai lliure» urbà.

A Reus, els torrents i els barrancs; a Lleida, el riu i el turó de la Seu; a Girona, també el riu resumeixen els trets de la geografia del territori a «gran escala». El sistema d'espais lliures sempre es reconeix en aquesta presència i s'hi recolza, molts cops —també cal dir-ho—, amb qualificacions de planejament específiques, que fan cabrioles per ajustar les de-

terminacions que es defineixen bé sobre el terra a les determinacions que ens demana la gestió de l'aigua i dels espais agrícoles o forestals que les envolten. Com a ciutats de passat important i consolidat, hi reconeixem, com a espais lliures, els espais urbans que la història de la seva construcció els ha deixat per bastir els seus teixits urbans.

Finalment, doncs, la doble lectura que he proposat per analitzar el sistema d'espais lliures ens permet entendre, almenys, que la nostra ja és una ciutat diferent de la dels eixamples, més complexa i compromesa, d'una altra manera, en la gestió del territori que l'envolta i amb l'entorn que el medi li ofereix; i per aquesta ciutat estem obligats a buscar eines d'intervenció adequades a les oportunitats que la realitat d'avui ens dóna, però que també ens demana.

